

Є. О. ПЕТРОВСЬКА

КУРГАН VI ст. до н. е. БІЛЯ с. МАЛА ОФІРНА НА КИЇВЩИНІ

У вересні 1964 р. стало відомо¹, що з ініціативи вчителя історії Мало-Снітинської школи розпочато розкопки стародавнього кургану, розташованого біля с. Мала Офірна, поблизу м. Фастова.

Курган був перерізаний траншеєю на глибину 6 м від вершини. В центральній його частині, на дні розширеної тут траншеї школярі знайшли такі предмети: чорнолощену корчагу в уламках, 2 чорнолощені черпаки в уламках, 107 бронзових наконечників стріл, залізний наконечник списа, залізну сокиру, залізні вудила та псалії в уламках, кам'яний брусок та бронзовий браслет; останній знаходився вище інших предметів. Було виявлено також 2 людських черепи.

Дальші розкопки кургану провадилися загоном Скіфської середньодніпровської експедиції Інституту археології АН УРСР².

Поблизу цього кургану знаходяться ще три кургани — два в полі, один в лісі. Вся курганна група розташована на лівому низькому березі першої надзаплавної тераси р. Унави, за 500 м на північ від околиці села.

Висота розкопаного кургану — 3,2—3,5 м, діаметр — 22—24 м (рис. 1). З північного краю він частково зрізаний (на ширину 1—2 м) смугою лісопосадки. Насип складався з однорідного чорнозему. Похований чорнозем виявлено на глибині 3,2 м від вершини кургану. Нижче його йшов шар піску, ще нижче — материкова глина (рис. 2).

Глиняний викид з могильної ями мав форму кільця діаметром 13,5 м, шириною в основі 3,5—4 м, товщиною 0,55—0,6 м. Могильна яма орієнтована з північного сходу на південний захід, прямокутна в плані, розміром 5,4×4,3 м, глибиною 2,5 м (рис. 3). Вона була заповнена чорноземом. Над ямою знаходилося перекриття з колод, яке дуже погано збереглося: від нього в засипці ями трапилися лише куски обвугленого дерева. В північно-західній частині ями, можливо, знаходився грабіжницький хід, який йшов від вершини кургану. Це підтверджує знахідка тут бронзового браслета біля краю поховальної камери, на рівні похованого ґрунту.

Слідів дерев'яної обшивки на стінах ями не виявлено. Дно її було вкрито дерев'яним, сильно зотлілим та трохи обвугленим настилем. В

¹ Про розкопки кургану Інститут археології АН УРСР сповістив учень Київської художньої школи М. Говдя.

² До складу загону входили науковий співробітник Інституту археології АН УРСР Є. О. Петровська, аспірантка Н. М. Бокій та художник В. Ф. Сивашенко. Роботи здійснювалися під керівництвом доктора історичних наук О. І. Тереножкіна.

нижній частині ями заповнення було шаруватим, а ґрунт клеклим, що свідчить про проникнення сюди атмосферних опадів через грабіжницький хід.

На дні поховальної камери виявлено шість ям від стовпів, які підтримували перекриття: чотири з них знаходилися по кутах, а дві — біля середини північної та південної стін. Діаметри кутових ям — 0,4—0,6 м, серединних — 0,25 м. Глибина ям — 1,5—2 м. Всі стовпи, крім одного серединного, стояли на деякій віддалі від стін. Розміщення стовпових ям найімовірніше припускає двосхилу конструкцію перекриття.

Рис. 1. Курган біля с. Мала Офірна. Вид з півдня.

Наявність обгорілого дерева свідчить про те, що поховальна камера була підпалена за ритуальним звичаєм. Очевидно, вогонь було розведено на дерев'яному перекритті, яке повністю не згоріло; вогонь було потушено землею споруджуваного насипу. Про те, що поховальна камера під час пограбування не була заповнена землею, свідчить сильно розбита кераміка.

В центрі поховальної камери знаходився кістяк дорослої людини, від якого збереглися частково тільки кістки ніг та невелика частина променевої та ліктьової кісток правої руки (рис. 3, 1). З лівого боку поруч з цим похованням лежав ще один кістяк дорослої людини, від якого виявлено кістки ніг та частину таза (рис. 3, 2). Поховані лежали витягнуто, головою на північ. Верхні частини обох кістяків було зруйновано траншеєю. З цієї ж, північної частини могильної ями походять два людських черепи.

Біля східної та південної стін могильної ями за лінією підпорних стовпів знаходилися ще два кістяки дорослих людей. Від кістяка, що лежав біля східної стіни, залишилися лише кістки пальців лівої кисті та кістки правої стопи, які вказують, що похований був орієнтований головою на північ (рис. 3, 3). Краще зберігся кістяк в південно-західній частині, який лежав у витягнутому положенні, головою на захід, з трохи розведеними руками (рис. 3, 4).

У південно-східній частині поховальної камери виявлено такі посудини в уламках: горщик з ручкою (рис. 3, I), простий горщик з валиком (рис. 3, II), чорнолощений черпачок (рис. 3, III), чорнолощений великий черпак (рис. 3, IV), лощена мисочка (рис. 3, V), черпачок

бурого кольору (рис. 3, VI). Під чорнолощеним черпачком (рис. 3, III) знаходилися уламки двох лез залізних ножів. Зліва, біля ніг похованого, в центральній частині могильної ями лежало залізне тесло (рис. 3, A). В засипці, біля дна могили, виявлено три бронзових нако-

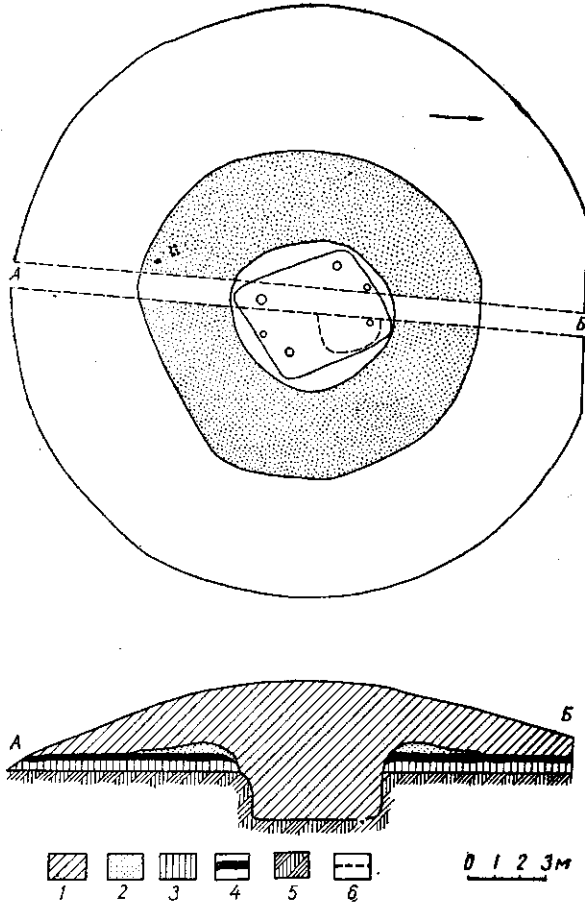

Рис. 2. План та розріз кургану:

1 — чорноземний насип; 2 — глиняний викид; 3 — пісок; 4 — похований чорнозем; 5 — материкова глина; 6 — траншея випадкових розкопок.

нечники стріл. На кістках черепа похованого, який лежав в південно-західному кутку могили, знайдено тоненьке бронзове вискове колечко.

Нижче подаємо опис всіх знайдених речей.

Залізний наконечник списа з довгим пером, лавролистої форми (рис. 4, 1). Довжина наконечника — 34 см, довжина втулки — 9,5 см, ширина пера — 4,5 см. Посередині пера знаходиться високе ребро, яке переходить у втулку. На нижньому кінці втулки є рифлення. В середині втулки збереглося дерево від ратища списа.

Серед 110 екземплярів бронзових наконечників стріл виділяються такі типи: а) дволопатеві з шипом на втулці — 15 екз. (рис. 5, 2, 3) та без шипа на втулці — 2 екз. (рис. 5, 1). Голівки цих стріл овальні або лавролисті, втулки коротші за голівки. Лопаті мають більш-менш виразне заглиблення — ложки. Ребра лопатей голівок плавно переходять у втулку. Довжина наконечників — 3,2—4,4 см; б) трилопатеві з шипом на втулці — 23 екз. цілих і 3 уламки (рис. 5, 5, 6) та без шипа — 2 екз. (рис. 5, 4). Ребра лопатей голівок плавно переходять у втулку.

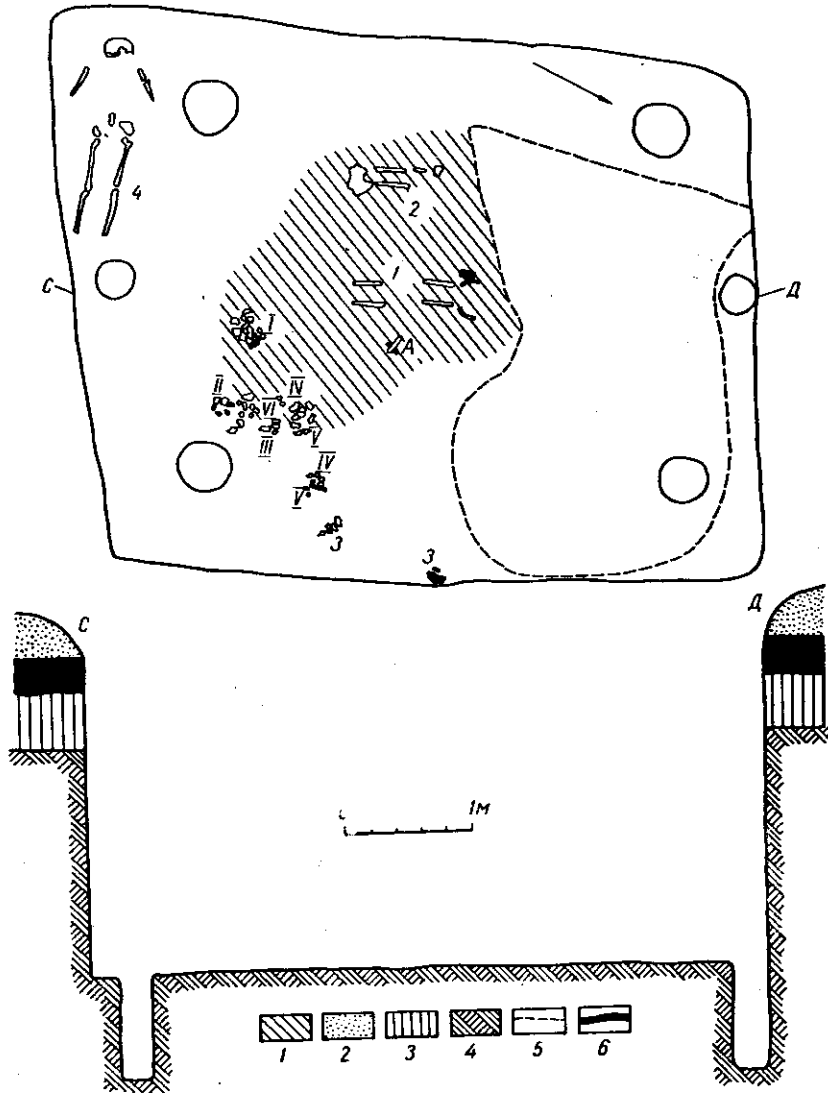

Рис. 3. План та розріз поховальної камери:

1 — залишки дерев'яного настилу; 2 — глиняний викид; 3 — пісок; 4 — материкова глина; 5 — ділянка, розкопана школою; 6 — похований чорнозем; I—4 — кістки похованих; I—V — розвали посудин; А — залізне тесло.

Варіантами цього типу є два наконечники (рис. 5, 7, 8) з сточеними лопатями і ложками внизу граней. Один з них має шип на втулці, другий — без шипа. Довжина наконечників — 2,8—4,6 см; в) трилопатеві наконечники без шипа з короткою втулкою і гострими кінцями лопатей — 55 екз. (рис. 5, 9, 10). Довжина наконечників — 2,9—4,4 см. Варіантами цього типу є 8 наконечників (рис. 5, 11, 12) з гладко заточеними гранями або з ложками біля основи граней. Розміри цих наконечників — 2,7—3,3 см. У втулках деяких наконечників стріл збереглися залишки древків.

Залізна провушна дволезова бойова сокира з прямою спинкою і округлим проухом, який трохи зсунуто до тильної частини (рис. 4, 10). Нижній край леза трохи опущено вниз. Обух сокири прямий, за формою він нагадує лезо, у зв'язку з чим сокиру можна віднести до типу дволезових. Довжина сокири — 21 см. На лезі сокири збереглися відбитки тканини.

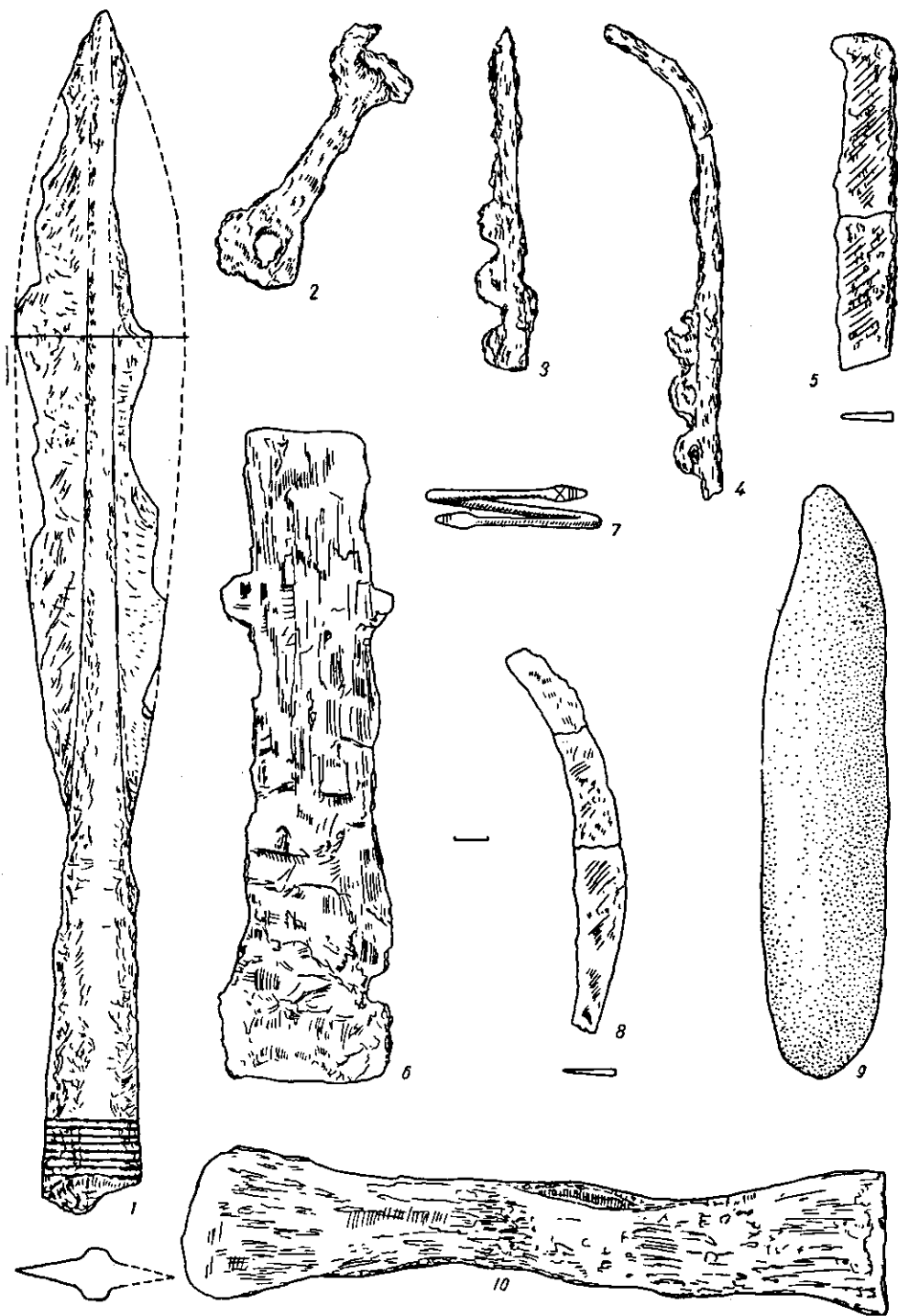

Рис. 4. Поховальний інвентар:

1 — залізний наконечник списа; 2 — залізні вудила; 3, 4 — залізні псалії; 5 — уламок леза залізного ножа; 6 — залізне тесло; 7 — бронзовий браслет; 8 — залізне лезо ножа; 9 — кам'яний точильний брусок; 10 — залізна сокира.

Кам'яний точильний брусок овальної в перерізі форми без отвору для підвішування (рис. 4, 9). Довжина його — 17,2 см. Край бруска трохи відбитий. Відсутність отвору свідчить про те, що він належить до типу брусків, які підвішувалися до пояса в спеціальних мішочках. Пара залізних стрижневидних псаліїв в уламках з трьома боковими петлями

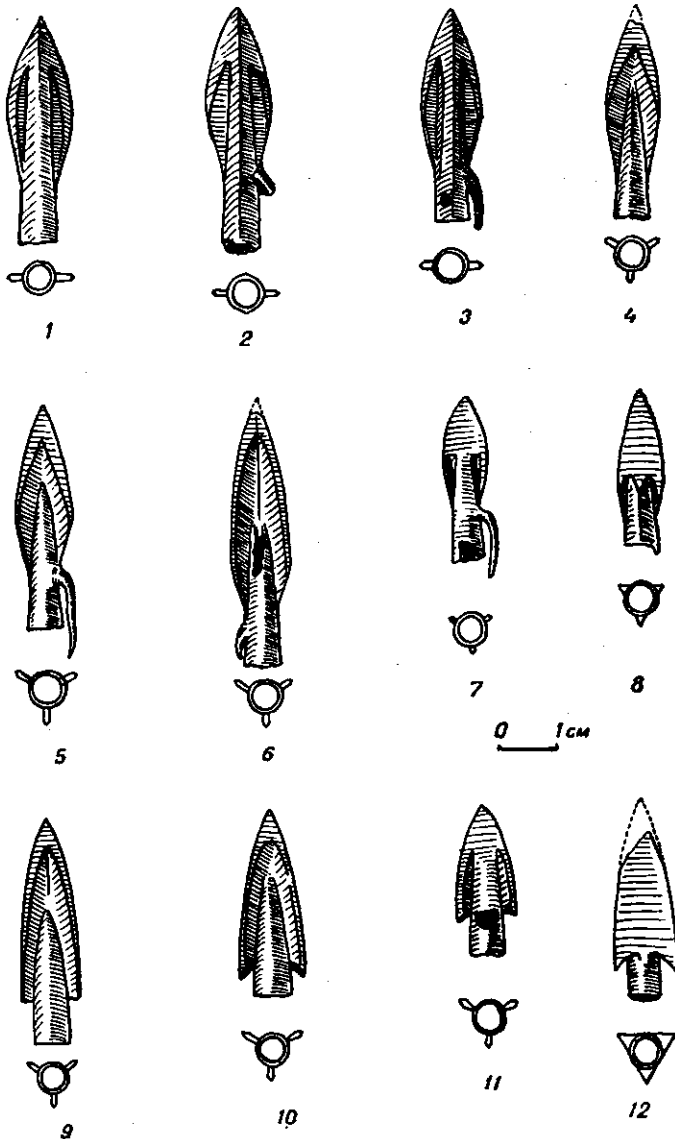

Рис. 5. Бронзові наконечники стріл.

і загнутим верхнім кінцем, на якому знаходиться конічна шишечка (рис. 4, 3, 4). Залізні фрагментовані вудила з стременовидними петлями (рис. 4, 2).

Крім перелічених предметів, в могилі зустрілися уламки леза залізного ножа з горбатою спинкою (рис. 4, 8), довжина леза — 12 см; уламки залізного так званого «мисливського» довгого ножа з прямим лезом (рис. 4, 5), довжина збереженої частини — 10 см; залізне плоске тесло з боковими виступами (рис. 4, 6), довжина знаряддя — 19 см.

З прикрас в похованні знайдені: бронзовий дротяний браслет з кінцями, які заходять один за одний на півобороту, у вигляді плоских

змінних голівок, орнаментованих прокресленими лініями (рис. 4, 7); невелике тоненьке бронзове дротяне вискове кільце з незамкненими кінцями, діаметром 6 мм.

Всі посудини, виявлені в похованні, ліпні, щент розбиті, очевидно, під час пограбування могили. Їх вдалося реставрувати. Опис посудин подаємо нижче.

Простий горщик тюльпановидної форми, з дещо відігнутими назовні вінцями (рис. 6, 7). Висота його — 27,3 см, діаметр вінець — 21,5 см. Колір бурий з темними плямами. В глині домішка слюди й піску. По вінцях і трохи нижче середини тулуба горщик орнаментовано двома невисокими валиками, розчленованими довгастими ямками. Під валиком, біля вінець, нанесені наколи трикутною в перерізі паличкою. Валик на тулубі, можливо, мав незамкнуті кінці, які заходили один за одний. На жаль, в цьому місці не вистачає стінки посудини. Проте видно, що частини валика, які збереглися, проходять тут на різному рівні.

Цікаву і рідкісну форму має горщик з петельчастою ручкою, яка надає посудині вигляд великого кухля (рис. 6, 8). Висота горщика — 19,6 см, діаметр вінець — 13,3—15,3 см. Форма горщика тюльпановидна. Він трохи сплюснутий з боків. Під вінцями — невисокий валик, розчленований довгастими ямками. Ручка овальна в перерізі, прикріплена одним кінцем нижче вінець, другим — трохи нижче середини тулуба. Із зовнішнього боку ручка прикрашена широкою прогладженою вийською по всій її довжині. Колір посудини бурий з темними плямами, поверхня заглажена, пролошена.

Миска з загнутими всередину вінцями, край яких горизонтально зрізаний (рис. 6, 5). Висота миски — 6,4 см, діаметр вінець — 22,2 см. По краю вінець зроблено чотири невеликих вертикальних виступи овальної форми, розташовані один проти одного. Поверхня миски лощена, всередині — чорного кольору, зовні — бурого з темними плямами. Дно плоске. З внутрішнього боку на дні миски прокреслений лощінням хрестоподібний знак, кінці якого співпадають з напрямом розташування виступів по вінцях.

В похованні виявлено п'ять черпаків.

Черпак у формі глибокої чашки з ребром, розташованим трохи вище середини тулуба (рис. 6, 6). Висота черпака — 9,5 см, діаметр вінець — 10,7 см. Поверхня лощена, з металевим відблиском. Колір посудини чорний з бурими плямами. Вінця прямі, ручка з виступом вище краю вінець. Кінець виступа відламаний, стертий. Денце плоске.

Черпачок чорнолощний з металевим відблиском, у вигляді відкритої мисочки з ребром на тулубі біля вінець (рис. 6, 2). Висота черпачка — 3,5 см, діаметр вінець — 9,7 см. Край вінець трохи відігнутий назовні. Овальна в перерізі ручка підвищується над краєм вінець. Циліндричний виступ, розташований у верхній частині ручки, плоско зрізаний. Денце трохи увігнуте всередину.

Черпачок у вигляді чашечки з ребром, яке проходить по середині висоти тулуба (рис. 6, 3). Висота черпачка — 6 см, діаметр вінець — 7 см. Вінця посудини прямі, ручка, овальна в перерізі, трохи підвищується над краєм вінець. Край виступа ручки обламаний. Поверхня черпака бурого кольору з темними плямами, добре заглажена, прилошена. Денце трохи увігнуте всередину.

Черпак у вигляді чашечки, з ребром, яке проходить трохи вище середини тулуба (рис. 6, 4). Висота посудини — 6 см, діаметр вінець — 7,6 см. Край вінець злегка відігнутий назовні. Ручка петельчаста, підвищується над краєм вінець. Верхня частина ручки має виступ — шипечку. Поверхня черпака чорного кольору з бурими плямами, добре лощена. Денце обламане.

Черпачок напівсферичної форми, без ребра на тулубі, чим відрізняється від усіх описаних вище черпаків (рис. 6, 1). Висота — 4,8 см,

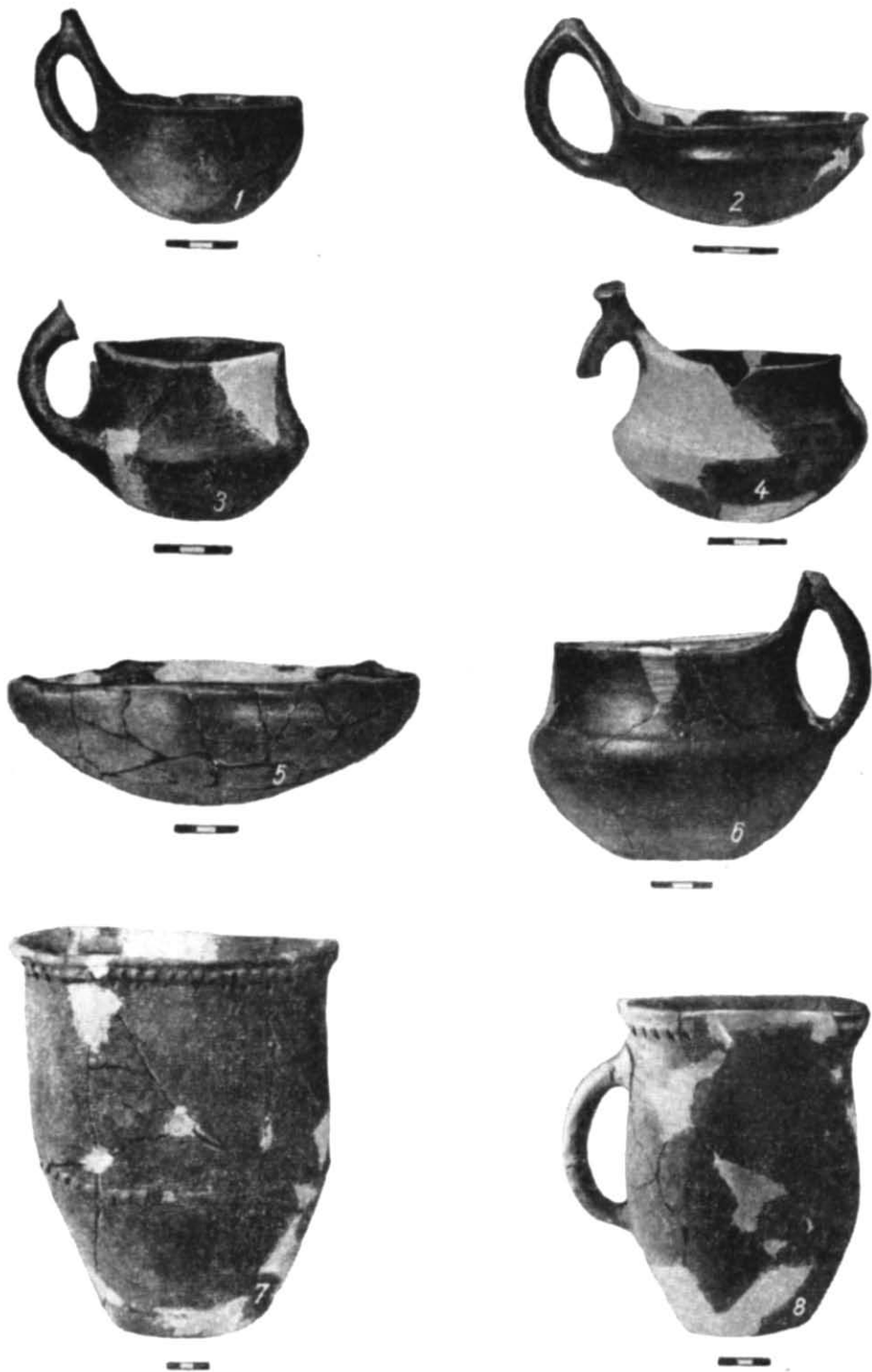

Рис. 6. Кераміка:
1—4, 6 — черпаки; 5 — миска; 7, 8 — горщики.

діаметр вінець — 7,8 см. Вінця прямі, край ледве відігнутий назовні. Ручка овальної в перерізі форми, підвищується над краєм вінець. Верхня її частина має виступ у вигляді прямо зрізаної невеликої шишечки. Денце трохи увігнуте всередину. Поверхня чорнолощена з металевим відблиском, денна зовнішня поверхня має сірий колір.

Чорнолощена корчага віллановського типу, струнких пропорцій (рис. 7). Висота — 59,4 см, діаметр шийки — 25 см, найширшої частини — 41,2 см, дна — 15,2 см. Край вінець відігнутий назовні під прямим кутом. Висока конічна шийка орнаментована рифленням — трьома поясами прогладжених борозенок. В найширшій, нижній частині посудини проходить ребро. Лощіння поверхні з металевим відблиском.

Таким є поховальний інвентар кургану.

Предмети з кургану біля с. Мала Офірна знаходять багато аналогій в пам'ятках VI ст. до н. е. лісостепового Придніпров'я.

Особливо цікавим і показовим є набір посудин з Офірянського кургану, який можна вважати типовим саме для лісостепового Правобережжя. Так, простий горщик з двома розчленованими валиками на тулубі (рис. 6, 7) є звичайною посудиною для ранньоскіфського часу лісостепового Правобережжя. З'явившись у середині VII ст. до н. е., розчленований валик на тулубі посудини зникає десь з середини VI ст. до н. е. Горщики з такою

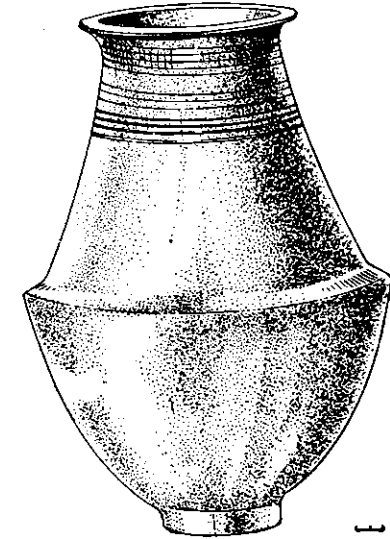

Рис. 7. Корчага з кургану біля с. Мала Офірна.

орнаментациєю знайдені в кургані № 5 біля с. Рижанівка³, в кургані № 1 біля с. Гатне⁴, а також на поселенні біля с. Хрещатик⁵ та на інших пам'ятках правобережного Лісостепу. Серед них офірянська посудина є однією з найпізніших. В дальшому розчленований валик на простих горщиках залишається тільки на вінцях.

Мисці з виступами по краю вінець (рис. 6, 5) відповідають аналогічні миски, знайдені на поселенні біля с. Жаботин⁶. Корчага віллановського типу з канельованою шийкою та черпаки з ребром на тулубі з Малої Офірни показують, як далеко на північний схід поширюються ці посудини, властиві в першу чергу кераміці Побужжя, де вони з'являються під впливом сусідньої південно-західної культури фракійсько-гальштату.

Найважливіше значення для датування кургану біля с. Мала Офірна мають предмети озброєння, які є характерними саме для VI ст. до н. е., про що свідчать численні аналогії.

Найближчою аналогією офірянському наконечнику списа є наконечник з кургану № 453 біля с. Макіївка. За класифікацією Г. І. Мелюкової він відноситься до другого типу I відділу лавролистих наконеч-

³ G. Ossowski. *Materyjaly do paleoetnologii kurhanow ukrainskich.*— Zbiór wiadomości do antropologii krajowej, t. XII, Krakowie, 1888, табл. VIII, 1.

⁴ Труды III АС в России, т. I, К., 1878, стор. LXXXI; КДІМ, Б. 1141.

⁵ Е. Ф. Покровская, Г. Т. Ковпаненко. Отчет Крещатицкого отряда Кременчугской первобытно-скифской экспедиции 1958 г.— Науковий архів ІА АН УРСР, табл. VI, 1—3.

⁶ М. И. Вязьмитина. Отчет о раскопках на Тарасовой горе в 1953 г.— Науковий архів ІА АН УРСР, стор. 14, табл. XIX, 2.

ників та датується першою половиною VI ст. до н. е.⁷ Типи наконечників стріл з розглядуваного поховання характерні для скіфських сагайдачних наборів кінця VII — першої половини VI ст. до н. е.⁸

Своєрідною є бойова дволезова залізна сокира. В пам'ятках скіфської культури бойові сокири з сікучими лезом та обухом досі не траплялися. Офірнянська знахідка — це перша знахідка сокири цього типу. Відомо, що дволезові сокири в добу раннього заліза були поширені в Угорщині та Трансільванії⁹, проте вони відрізняються від сокири з Малої Офірні: угорські та трансільванські сокири масивніші і строго симетричні, кінці їх трохи опускаються вниз від провуха.

Найближчою аналогією до сокири з Малої Офірні є залізна сокира з могильника біля с. Верхня Кобань на Північному Кавказі, яка зберігається в Державному історичному музеї УРСР. Вона має сікучий обух, пряму спинку та провух, трохи зсунутий до тильної частини¹⁰.

Стременовидні залізні вудила з офірнянського поховання зберегли ще форму давніших литих стременивидних бронзових вудил з наглухо з'єднаними петлями. Виготовлення таких вудил, особливо їх петель, із заліза шляхом кування було процесом складним і тонким, у зв'язку з чим подібні вудила проіснували недовго. З'явившись на початку VI ст. до н. е., вони у другій половині цього століття зникають і замінюються простішими вудилами із загнутими в петлі кінцями¹¹. Вудила та псалії з кургану біля с. Мала Офірна є однією з найпівнічніших знахідок вузди подібного типу в правобережному Лісостепу.

Залізні тесла, подібні офірнянському, зустрічаються в Лісостепу починаючи з періоду існування чорноліської культури. Близьким до офірнянського за часом є залізне тесло з виступами з кургану Старша Могила¹². В літературі висловлена думка, що подібні знаряддя використовувалися як мотики¹³. Могли вони вживатися і для копання могил, на стінках яких іноді спостерігаються сліди вузьких знарядь.

Судячи з залізних вудил та псаліїв, а також списа, курган біля с. Мала Офірна дуже близький за часом до кургану № 406 біля с. Журівка (урочище Горячево), датованого Є. Ф. Покровською серединою VI ст. до н. е.¹⁴

За часом спорудження він також співпадає з курганом біля с. Глеваха, розташованим поблизу м. Василькова, за 30 км від офірнянського¹⁵. Проте офірнянський курган був похованням менш багаті особи, ніж глеваський. На нашу думку, цей курган є могилою видного воїна, на відміну від багатого поховання вождя в кургані біля с. Глеваха.

Курган біля с. Мала Офірна важливий як одна з значних найпівнічніших пам'яток ранньоскіфського часу лісостепових племен дніпровського Правобережжя.

⁷ А. И. Мелюкова. Вооружение скифов. — САИ, вып. Д 1—4, М., 1964, стор. 37, 38, табл. 12, 10. В праці Г. І. Мелюкової на табл. 12, 10 в підтекстовці помилково дано № 491 кургана замість № 453.

⁸ Там же, стор. 18—19, табл. 6.

⁹ Roska M. Skythische altertümer Siebenbürgens.— ESA, XI, Helsinki, 1937, стор. 182, рис. 23, 1.

¹⁰ КДІМ, № 2513, Б 1801.

¹¹ В. А. Іллінська. Скіфська вузда VI ст. до н. е. — Археологія, т. XIII, К., 1961, стор. 43, рис. 5.

¹² В. А. Іллінська. Курган Старша Могила — пам'ятка архаїчної Скіфії. — Археологія, т. V, К., 1951, стор. 198.

¹³ Б. А. Шрамко. Древности Северского Донца, Харьков, 1962, стор. 195, рис. 74, 2.

¹⁴ Е. Ф. Покровская. К вопросу о сложении культуры земледельческих племен Правобережного Приднепровья, кандидатская диссертация, К., 1953, стор. 195. — Науковий архів ІА АН УРСР.

¹⁵ О. І. Тереножкін. Курган біля с. Глеваха. — Археологія, т. IX, К., 1954, стор. 95.

**КУРГАН VI в. до н. э. БЛИЗ с. МАЛАЯ ОФИРНА
НА КИЕВЩИНЕ**

Резюме

Осенью 1964 г. отряд Правобережной Скифской экспедиции Института археологии АН УССР провел исследование кургана, расположенного близ г. Фастова, у с. Малая Офирна.

Курган находился на левом, низком берегу р. Унавы. Высота насыпи кургана — 3,2—3,5 м, диаметр — 22—24 м. В центре обнаружена могильная яма прямоугольной формы (5,4×4,3 м), глубиной 2,5 м, перекрытая в древности деревянной, по-видимому, двухскатной крышей, очень плохо сохранившейся.

Несмотря на ограбление кургана и нарушение его позднейшей траншеей, картина похоронного обряда в значительной своей части восстанавливается.

В могильной яме найдены остатки четырех погребенных. Один из погребенных, лежавших в центре, был главным лицом, для которого сооружен курган. Остальные являлись сопровождающими его лицами, насильственно умерщвленными в связи с погребальным ритуалом. Погребенные, лежавшие за линией столбов у стен могильной ямы, при жизни находились, очевидно, в особо зависимом положении.

В могиле найдены многочисленные предметы погребального инвентаря: посуда, оружие, украшения, части конской узды, позволяющие датировать погребение серединой VI в. до н. э.

Предметы погребального инвентаря характерны для раннескифских памятников лесостепного Правобережья Днепра. Офирнянский курган важен как один из курганов наиболее северной группы памятников скифской культуры лесостепных племен Днепровского Правобережья.